

ШЕКСПІР У ЛИСТАХ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

Розгляд запропонованої теми варто розпочати двома попередніми завагами. Насамперед, звертаємо увагу на епістолярну спадщину Пантелеймона Куліша, зокрема на історію її публікації. На жаль, ми до сьогодні не маємо критичного видання листів П. Куліша, більше того, їх досі не зібрано в єдиний епістолярій. На це були свої причини, що їх можна вивести з однієї: йдеться про офіційний ярлик “буржуазного націоналіста”, котрий неодмінно прикладали до Куліша, почасти на противагу до “революційного демократа” Шевченка¹. До початку 1930-их рр. такої печальної перспективи не передбачувало. Навіть навпаки: саме події дослідження, пов'язані з П. Кулішем, йшли в напрямі утвердження кулішезнавства, подібно до шевченкознавства чи франкознавства, котрі мають, так би мовити, офіційний статус як окремі галузі літературознавства.

Ще у 1920-х рр. М. Зеров звертав увагу на те, що “архів Куліша — зосібна його листування, це і досі не зібране,— має першорядне для нас значення. Сам П. Куліш розумів це, пишучи, що “добре діло зробив би той, хто зібрав би його листування”, не так ради нього самого, як ради того, “про що там писано”². Очевидно, не тільки М. Зеров чи П. Куліш розуміли важливу роль, яку відіграють листи і спогади письменників у висвітленні їхньої епохи; саме через те ї епістолярній спадщині надається такої великої ваги. З огляду на це, О. Дорошкевич, котрий опублікував листи П. Куліша до Єлисавети Милорадович, зазначав, що “Кулішеві навіть пощастило, як хіба Шевченкові: негайно після його смерті “Кіевская старина” заходилася публікувати його приватне листування, хоч і під пильною контролею Олександри Михайлівни [Ганни Барвінок], хоч і з купюрами пікантних абзаців. І все ж відомі досі публікації

¹ У даному разі обидві дефініції беремо в лапки з тієї простої причини, що вони через їх протиставлення попросту ідеологічні, а не наукові. Що Куліш не був ані “буржуазним”, ані “націоналістом”, показав (на основі Кулішевих листів) Ю. Шевельов, котрий підкреслив навіть парадоксальність ситуації, що склалась довкола “буржуазного націоналіста” Куліша, оскільки “багатьма боками своєї політичної програми, якщо так його погляди назвати, Куліш куди ближчий до панівних тепер (стаття написана в липні 1983 р.— О. Л.) поглядів у радянській імперії, ніж Шевченко” (Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані.— Нью-Йорк; Торонто, 1984.— С. 39).

² Зеров М. Українське письменство ХІХ ст. // Зеров М. Твори: У 2 т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 186.

становлять невеличку частку всього, що понаписував Куліш своїм ворогам і друзям на світанку свого свідомого життя, в пору його буйного розцвіту і в філософських приємах старости³. Цим О. Дорошкевич визначав окреме місце П. Куліша, якщо розглядати стан публікації його епістолярної спадщини (на той час П. Куліш тут поступався тільки Т. Шевченкові), але не забув підкреслити едиційну недостатність цих публікацій. Їх динаміку можемо простежити на основі праці Є. Кирилюка⁴. Правда, його бібліографія закінчується 1927 р., проте наступні роки не дуже змінили картину щодо публікацій листів П. Куліша, з одним хіба застереженням: 1929 (1930) р. у Львові вийшов XXII том (у двох частинах) "Збірника філологічної секції НТШ", повністю посвячений листуванню П. Куліша⁵. Значно пізніше, 1984 р. в Америці видано вибрані листи П. Куліша⁶. Це видання, як зазначає його упорядник Ю. Луцький, "не має жадної претензії на академічне" через те, що воно є неповною збіркою україномовних листів Куліша⁷. Проте, з іншого боку, ці листи дібрані так, що висвітлюють усі періоди життя П. Куліша. Отож у своєму розгляді ми будемо користуватись саме цими двома ційно заданими виданнями, а також деякими іншими публікаціями. Все це зумовлене тим, що на сьогодні нема єдиного критичного видання листів П. Куліша, як, зрештою, відсутнє академічне видання його творів.

Друга завага стосується Кулішевого аспекту української Шекспіріани. Як бачимо з останнього (шеститомного) видання Шекспірових творів українською мовою⁸, для сучасного читача П. Куліш як перекладач В. Шекспіра не існує. До певної міри це має своє виправдання в тому, що Кулішеві переклади тепер належать більше до сфери історико-літературної. Але факт оминання цих перекладів сумний через те, що і в історико-літературному аспекті вони не знайшли свого достатнього відображення. Однак розгляд саме Кулішевих перекладів із Шекспіра поклав початок науковій українській Шекспіріані⁹. У 1928 р. вийшла друком єдина спеціальна стаття, повністю присвячена аналізу Кулішевих перекладів із Шекспіра¹⁰. Про переклади П. Куліша в контексті української Шекспіріани писав пізніше Г. Кочур¹¹. Кулішева праця над Шекспіром

³ Дорошкевич Ол. Куліш і Милорадовичівна. Листи.— [К.], 1927.— С. 8.

⁴ Кирилюк Є. Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього.— К., 1929. Як бачимо з цієї бібліографії, друкування листів П. Куліша вже на той час обіймало 60 років: починалось воно з "Отвертого листа" до редакції львівської "Правди" (1867), а закінчувалось публікаціями згаданого О. Дорошкевича, М. Возняка і К. Студинського: Возняк М. П. Куліш як інформатор галицького історика літератури (його листування з Ом. Огоновським) // Життя й революція.— 1927.— № 12.— С. 288—306; про Студинського мова далі.

⁵ П. О. Куліш. Матеріали і розвідки.— Львів, 1929.— Ч. 1; Львів, 1930.— Ч. 2. Особливо цінною для нас є розвідка К. Студинського "Листування і зв'язки П. Куліша з Іваном Пулюєм" (Ч. 2.— С. III—LXXXVI).

⁶ Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані.— Нью-Йорк; Торонто, 1984.

⁷ Там же.— С. 16.

⁸ Шекспір В. Твори: У 6 т.— К., 1984—1986.

⁹ Маються на увазі статті, якими супроводжувались публікації Шекспірових творів, перекладених Кулішем, тобто ті статті, що їх написав редактор і видавець цих перекладів — І. Франко (див.: Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 32, 33).

¹⁰ Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра // Записки НТШ.— Львів, 1928.— Т. 148.— С. 55—164.

¹¹ Кочур Г. Шекспир на Украине // Мастерство перевода. 1966.— М., 1968.— С. 28—42.

висвітлена також у монографії М. Шаповалової¹². З новіших досліджень варто згадати працю М. Ажнюк¹³. Про П. Куліша як перекладача Шекспіра згадується і в оглядовій статті, присвяченій українсько-англійським літературним зв'язкам¹⁴.

Як згадувано, в основу нашого розгляду покладено дві публікації листування П. Куліша. Цей факт децю обмежує площину нашого дослідження, але в той же час дає можливість накреслити деякі аспекти Кулішевого ставлення до Шекспіра. З опрацьованого матеріалу ми відібрали 21 лист. Дібрані листи творять коло з восьми адресатів: найбільше листів (числом 12) маємо до Івана Пулюя, по два — до Василя Тарновського-молодшого і Степана Носа, і по одному — до М. Погодіна, Т. Шевченка, О. Барвінського, М. Вовк-Карачевської і М. Старицького¹⁵.

Щодо шекспірівської тематики, то листи П. Куліша містять часами першорядний матеріал, особливо що стосується заходів Куліша, пов'язаних з виданням його перекладів з Шекспіра. Основні відомості про свої видавничі клопоти П. Куліш залишив у листах до І. Пулюя.

На початку 1881 р. П. Куліш, очевидно, ще не знав, хто ж має видрукувати його переклади з Шекспіра: "Ми й самі напечатаємо Шекспіра,— писав він до І. Пулюя з Мотронівки 27 березня 1881 р.,— а ні, то напечатать після нас. Аби було воно на світі. А гарно виходить"¹⁶. Через три місяці П. Куліш, тепер у листі до Ол. Барвінського з 18 червня 1881 р., твердив, що має намір друкувати Шекспіра у Львові. "Буду випускати,— викладав свої плани П. Куліш,— невеличкими томами попарно, так щоб одна п'єса була смутна, а друга жартовлива. Оцеж у першій парі вийдуть "Ромео та Джульєтта" і "Присмирена Каверзниця". Не сподіваючись великого розквіту, печататиму по 250 примірників, аби воно на світі було"¹⁷. Подібну інформацію вичитуємо і з листа до І. Пулюя (з того ж таки дня) з тим доповненням, що П. Куліш не буде друкувати Шекспіра, попередньо не перечитавши його з І. Пулюєм. "Певно не одно слово Ви мені додасте з галицької мови, та й сам я вкупі з Вами зроблюсь поправнішим",— писав П. Куліш¹⁸. А через деякий час доповнював свої докази: "Сей переклад Шекспіра матиме свою взятость в одній Галичині. Тим і хотів би я про деякі вирази, слова і граматичні форми з Вами порадитись"¹⁹. На

¹² Шаповалова М. С. Шекспір в українській літературі.— Львів, 1976.— С. 19—23, 53—75.

¹³ Ажнюк М. Про багатозначність словесних образів у "Гамлеті" В. Шекспіра та її відтворення в українських перекладах // "Хай слово мовлене інакше...": Статті з теорії, критики та історії художнього перекладу.— К., 1982.— С. 240—255.

¹⁴ Зорівчак Р. П. Українсько-англійські літературні взаємини // Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті.— К., 1988.— Т. 3.— С. 124—125.

¹⁵ Кулішеві адресати — люди відомі; всі вони, за винятком хіба В. Тарновського і М. Вовк-Карачевської, репрезентації не потребують. Про тих же двох адресатів треба сказати декілька слів. Василь Тарновський-молодший (1837—1899) — громадський і культурний діяч, колекціонер козацької старовини; П. Куліш листувався з ним майже сорок літ; батько Василя — Василь Тарновський-старший (1810—1863) свого часу допоміг П. Кулішеві видати "Записки о Южной Руси" і "Чорну раду". Про Марію Вовк-Карачевську (народилася на початку 1870-х рр.) відомо лишень, що вона — дочка Василя Вовка-Карачевського, брати якого були видатними діячами Чернігівщини (Пор.: Вибрані листи...— С. 71, 120, 263).

¹⁶ П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 54—55.

¹⁷ Вибрані листи...— С. 238—239.

¹⁸ Там же.— С. 273; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 56.

¹⁹ Лист від 4 серпня 1881 р.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 57.

самому початку 1882 р. П. Куліш прислав І. Пулюєві “перший аркушик” збірки “Хуторна поезія”, вірші якої, як зазначав у листі П. Куліш, стосуються “найважливіших квестив українських, усього того, що болить у нас із 1847-го року”²⁰. Цікаво, що цитовані слова, як свідчить І. Пулюй, “зазначено червоним олівцем у львівському красемому суді, як щось дуже підозріле”²¹. До речі, примітка І. Пулюя вказує на очевидну перелострацію Кулішевої кореспонденції. “Коли схочете,— зауважує П. Куліш у допису до цього листа,— то можна сказати, що се прелюдія до віршованого перекладу Шекспіра, котрий печатається. Буде його напечатано 27 п’єс, у 9 томах. (Два томи зовсім готові до друку)”²². П. Куліш, як бачимо, ставив перед собою максимальні плани, і на початку 1880-их рр. готов був здійснювати їх з самопожертвою неопіта. Друкування Шекспірових творів було розпочате в лютому 1882 р., але затягувалось аж до літа²³, і саме через це П. Куліш не мав змоги прийхати, як то обіцяв І. Пулюєві, до Відня: “Хотілось би мені скорше з Вами побачитись і подержати Вас коло мого серця. Та Шекспір не пускає. Мушу його і скінчити (1-й том) і лад йому дати”²⁴. Не в одному листі П. Куліш скаржиться на фінансові труднощі, котрі негативно впливали на видрукування Шекспіра. Очевидно, П. Куліш розраховував на підтримку Товариства ім. Шевченка, але в тій справі не дійшов з його представниками згоди²⁵. Маючи готових до друку два томи, П. Куліш видрукував тільки перший²⁶, а другого поки що не друкував, бо виникали в нього більші плани: в тих роках П. Куліш, перебуваючи у Львові, задумував спорудити “Українську Друкарню” (досвід мав ще з Петербурга, коли видавав журнал “Основа”) і з тієї друкарні видавати ще журнал “Нова Основа”. Анонсував він свій задум “при Шекспірі”, “щоб чутка пішла по Україні”²⁷. У 1882 р. П. Куліш особисто наглядав за станом друкування своїх творів у Галичині, а коли повернувся на Велику Україну, то таку змогу, зрозуміло, втратив. Думки про можливість дальшого друкування не покидав, але задуми його так за життя і не здійснилися. Правда, з середини 1890-их рр. маємо відомості, що хтось із галичан²⁸ мав би заходитись коло видання Шекспірових творів. “Хтось його (Кулішевого рукописного Шекспіра.— О. Л.) якось ніби

²⁰ Лист від 2 січня 1882 р.: Вибрані листи...— С. 242; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60.

²¹ П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60, приміт.

²² Вибрані листи...— С. 242; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 60.

²³ Див.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 61; 68; 70; 72.

²⁴ Там же.— С. 70.

²⁵ Про це йдеться в недатованому листі до І. Пулюя, написаному не пізніше ніж у травні 1882 р.: Вибрані листи...— С. 248; П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 66.

²⁶ Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав П. А. Куліш.— Львів, 1882.— Том перший: Отелло; Троїл та Крессіда; Комедія помилок. Це видання викликало цілий ряд рецензій в галицькій, польській і російській пресі. М. Зеров, розглядаючи поетичну діяльність П. Куліша, змушений був підкреслити ту відсіч, яку зустріли Кулішеві переклади Шекспіра в 1880-х рр. від Костомарова, “не кажучи вже про російські журнали” (Зеров М. Поетична діяльність Куліша // Зеров М. Твори...— Т. 2.— С. 582). Малась на увазі стаття М. Костомарова “П. А. Куліш и его последняя литературная деятельность”, у котрій зокрема стверджувалось, що “настоящее положение южно-русского наречия таково, что на нем следует творить, а не переводить, и вообще едва ли уместны переводы писателей, которых каждый интеллигентный малорос прочтет на русском языке, который давно уже стал культурным языком всего южнорусского края” (Киевская старина.— 1883.— Т. 5, февраль.— С. 222).

²⁷ Лист до І. Пулюя з 11 травня 1882 р.: П. О. Куліш...— Ч. 2.— С. 71.

²⁸ “Незнаний земляк”, як називає його П. Куліш у листі до М. Старицького 20 зарева 1894 р.: Вибрані листи...— С. 293.

друкує по тім боці політичної прієви”, — читаємо в листі до В. Гарновського-молодшого з 5-грудня 1896 р.²⁹ Але тільки по смерті Куліша, за допомогою “Шекспірівського фонду”, було зреалізоване видання десяти збережених (і раніше не друкованих) Кулішевих перекладів з Шекспіра. Запланованого (перекладу 27 п'єс Шекспіра) П. Куліш не здійснив; до певної міри, через страшну пожежу в Мотронівці, що сталась 6 листопада 1885 р. “Погорили й мої книги мало не всі”, — скрушно писав після цього П. Куліш І. Пулюєві 18 грудня 1885 р.³⁰ За солідніші переклади П. Куліш уже не брався: “залишив і Шекспіра на 14-ій драмі після “Гамлета”, що його саме скінчив під пожежу”, — писав до М. Вовк-Карачевської 23 вересня 1891 р.³¹

Крім історії з виданням (чи невиданням) Шекспірових творів, опрацьовані листи відкривають і деякі інші моменти Кулішевого зацікавлення Шекспіром.

У допису до листа, що адресований М. Погодину (лист писаний з Києва, 2 березня 1843 р.), П. Куліш просить свого адресата переслати йому з Москви 15 книг: в основному вони стосуються історії України (п'ять назв) і “государства Российского” (чотири назви), але є й такі, які належать до красного письменства (твори Гоголя, Пушкіна, Вальтера Скотта), є й те, що нас найбільше в даному випадку цікавить: “Шекспир, перевод Кетчера”³². Очевидно, П. Куліш отримав прошені книжки, зокрема Кетчерового Шекспіра. Опоередковано про це може свідчити лист до Т. Шевченка з 25 липня 1846 р., в якому він аналізує Шевченкового “Кобзаря” і “Гайдамаків”. В одному місці, коли робить свої зауваження щодо композиції “Катерини”, то спирається на авторитет Шекспіра як майстра драми. “Шекспир так умел располагать заманчивейшие вещи в своих пьесах, — звертає увагу П. Куліш, — что нигде они не навалены грудю в ущерб другим местам, и новые впечатления у него следуют в скрытом механизме драмы со скрытою рассчитаною последовательностью. На этом основывается равновесие частей, целость, единство впечатления и вообще гармония во всяком эпическом и драматическом произведении”³³. У цих роздумах П. Куліш підіймається, можна сказати, на рівень теоретичних узагальнень.

Звичайно, П. Куліш цікавився не тільки самими творами Шекспіра, а й критичною літературою до них. Десь на початку 1881 р. в його руки потрапила книжка німецького літературознавця Г. Гервінуса про Шекспіра. “Маю і всього Гервінуса німецького. Що за розумна критика!”, — писав П. Куліш до І. Пулюя 27 березня 1881 р.³⁴ Видаючи один із Шекспірових творів у перекладі П. Куліша (“Міра за міру”), І. Франко також спинився на цьому моменті, але його ставлення до Кулішевого захоплення Гервінусом не було прихильним; І. Франко зауважував, що “Куліш почував потребу якихось пояснюючих студій до Шекспірових драм, але не ознайомлений зовсім із відповідною літературою взяв був до рук застарілу тепер книжку Гервінуса і переклав із неї одну частину, на оказ, “Як велико цінують німці Шекспіра”. Рукопис Кулішевого перекладу зього уступу з його увагами мається в моїх руках”³⁵. Згаданий

²⁹ Вибрані листи... — С. 308.

³⁰ П. О. Куліш... — Ч. 2. — С. 74.

³¹ Вибрані листи... — С. 263—264.

³² П. О. Куліш... — Ч. 1. — С. 10.

³³ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861. — К., 1962. — С. 53.

³⁴ П. О. Куліш... — Ч. 2. — С. 55.

³⁵ Франко І. Шекспірів фонд // Шекспір У. Міра за міру / Переклад П. Куліша. — [Львів], 1902. — С. ХХІ—ХХІІ, приміт. 1.

рукопис був написаний не пізніше лютого 1882 р. і призначався для журналу "Світ"³⁶, але не був там надрукований і до рук Куліша не повернувся. Вперше його опублікував М. Возняк у 1930 р.³⁷

У листах до Степана Носа, українського етнографа і фольклориста, П. Куліш згадує Шекспіра в контексті розвитку і творення літературної мови, зокрема за рахунок чужомовних слів. Обстоюючи цю думку, він звертається до С. Носа: "А що пишете про чужомовні слова, так згадайте, що греки надали через латинців усім народам такі назви, про які тепер дбаєте [...]. Англійську мову проширювано чужоземними словами над усяку іншу, а проте вона пішла вгору високо"³⁸. Образно кажучи, "будівля, хоч би з чужої цегли чи мрамору була на половину споруджена, здається благородною і самостійною", як пише Куліш в іншому листі до цього ж адресата³⁹.

Варто згадати Кулішеві афористичні характеристики Шекспіра. Наприклад, у листі до І. Пулюя від 30 травня 1881 р. він пише: "Наготовив я до печаті том Шекспіра: 1) Ромео та Джульєта; 2) Присмирена Каверзниця [...], одна найсмутніша, а друга найреготніша п'єса"⁴⁰. Або, припіднено вітаючи того ж таки І. Пулюя з одруженням, він пише: "Нехай щастить Вам доля, щоб Ваша гарна дружина й гарнесенька донька були при Вас такими душами, як про мене моя Пані: кращої бо істоти не знаходжу і в Шекспірових творах"⁴¹.

Фрагментарність охоплення Кулішевою епістолярної спадщини не дає можливості робити якісь ширші висновки навіть у певній окремій ділянці. Однак опрацювання такого матеріалу — концевий крок у висвітленні різноманітних аспектів Кулішевої діяльності. Те, що твори П. Куліша виходять окремими виданнями, свідчить про повернення йому, сказати б, громадянства в українській літературі, але вони, ці видання, самою своєю наявністю не в змозі відкинути нашарувань часу. Постать П. Куліша настільки значуща в нашій літературі, що вимагає досліджень навіть у найменших нюансах: звичайно, Кулішеві переклади (не тільки з Шекспіра) — не дрібний нюанс, але все ж таки — мало досліджуваний поки що аспект. Маємо надію, що незабаром такий стан справ зміниться на краще.

Ольга ЛУЧУК

³⁶ Див.: Возняк М. Гервінусів "Шекспір" в очах П. Куліша // Збірник заходознавства.— К., 1930.— Т. 2.— С. 168.

³⁷ Див.: Там же.— С. 169—176.

³⁸ Лист від 1 серпня 1890 р.: Вибрані листи.— С. 256.

³⁹ Лист від 2 жовтня 1890 р.: Там же.— С. 257.

⁴⁰ П. О. Куліш.— Ч. 2.— С. 55.

⁴¹ Лист від 12 грудня 1886 р.: Там же.— С. 77.